

Pogányné Rózsa Gabriella

A Honvédorvosok Tudományos Egyesülete (HOTE), könyvtára és Honvédorvos című szakfolyóirata a két világháború között

A magyar nemzeti hadsereg megszervezése során először természetesen az alapvető intézményrendszer és infrastruktúra kiépítése, illetve a szükséges személyi állomány biztosítása élvezett prioritást, mindazonáltal már 1867. augusztus 5-ével megindult az új haderő „A Honvéd” című hetente megjelenő szakmai orgánuma, mely „teljesen fejlett sajtóviszonyok mellett, korszerű nyomdatechnikai eszközökkel” készült és szolgálta közösségét.¹ A kiadvány alcíme szerint „az első magyar katonai hetilap”, és célja a fiatal hadsereg elvi-elméleti alapjainak kidolgozása, a vonatkozó katonai hazai és külföldi hírek közvetítése, a magyar hadsereg történeti gyökereinek bemutatása és az aktuális kérdések megvitatása. A Honvédot az első szám közlése szerint „katonai szaktekintélyek közreműködésével” gróf Bethlen Olivér honvéd alezredes szerkesztette, a szerkesztőség címe pedig ekkor a pesti Frohner szálloda volt a Nádor utcában.²

A Honvéd a szerkesztő beköszöntőjében foglaltak alapján tudományos feladatot is felvállalt: „A hadi tudományt rendszerezve egybefüggő láncolatban ismertetni meg, és mivel mi honvédek 18 év óta más pályákat követtünk, és kevésnek közölünk volt ideje és alkalma a hadi tudomány fejlődését és előmenetelét figyelemmel kísérni, czélszerűnek tartjuk, könnyebb tárgyakkal kezdeni meg előadásainkat, és számról számra előre haladva, olvasóinkat a nagyobb tudományi szakba belé vezetni; addig pedig a leghíresebb bel- és külföldi kapacitásoktól becses anyagot gyűjteni.”³ Így nem véletlen, hogy a fiatal Honvédség életében korán felvetődik az önálló magyar és immáron a nemzeti hadsereghez kötődő, önnön

nemzeti hovatartozását hangsúlyozó, identitását hordozó tudományos egyesület megszervezésének ötlete is, hiszen „a magyar hadtudomány megalapítását egyedül a honvédtisztektől várhatjuk”⁴. Így 1871 januárjában már címdalalon szerepel a szervezetileg a folyóirathoz kapcsolódó Első Magyar Katonai Tudományos Egylet (MKTE) tagtoborzó felhívása.⁵

A nemzeti hadsereg sikeréhez „legkiválóabban szellemi erőre van szüksége, ergo tanuljon és művelje a hadtudományt békében, hogy háboruban maga lábán állhasson, s ellensége respektusát biztosítsa, erre alkalmat nyújt a honvéd lap és a keletkezőben lévő katonai tudományos egylet, mert katonai magyar irodalmunk még nincs, de lesz, s addig a meddig lesz, használjuk a jelent.”⁶ A legszükségesebb feladatok között nélkülözhetetlen előfeltételként a magyar katonai szaknyelv megteremtése szerepel, „katonai hadműszótárra van tehát szükségünk [...], hogy tudományos nyelven beszélni tudjunk és egymást megértsük”⁷.

Érdemes azonban azt is megjegyezni, hogy ezen szerveződés nem tekinthető Pest-Budán sem előzmény nélkülinek. A magyar fővárosban szolgálatot teljesítő császári seregbeli katonatisztek már 1861-ben alapítottak kaszinóegyletet a Károly-kaszárnyában, más néven az Invalidus-házban.⁸ A hadtudományi és egyéb tematikájú tudományos tevékenységük igazi, formális színteréül azonban 1868-tól a pesti Militär-wissenschaftlicher und Casino-Verein (Katonai Tudományos és Kaszinóegylet) szolgált⁹, amely az 1866-ban Bécsben életre hívott Wiener Militär-wissenschaftlicher Verein mintájára, tulajdonképpen annak társszervezeteként alakult meg.¹⁰ Az egyesület munkájába utóbb a császári és királyi haderő tisztjei mellett a Magyar Királyi Honvédség érdeklődő tagjai is bekapcsolódtak, így a Verein – vidéki társszervezeteihez hasonlóan – egy-egy helyőrségi város katonai intézményeinek munkatársait is tagjai között tudhatta. Az Osztrák-Magyar Monarchia katonai és tudományos egyleteinek tevékenységéhez, illetve tudományos célkitűzéseik megvalósításának alapjául magától értetődően tartozott hozzá megfelelő könyvtár kialakítása, erre a feladatra a szervezetek választmánya saját tagjai közül külön könyvtári bizottságot jelölt ki.¹¹

A magyar fővárosban működő Katonai Tudományos és Kaszinóegylet könyvtáráról György Aladár a Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben című alapvető korabeli kulturális statisztikai összeállításának alapos adatközléssel szolgál. Eszerint a bibliotékát 1868-ban alapították, és 1885-ben már nyomtatott kötetkatalógus szolgálta a gyűjtemény használóit, vagyis az 1884-ben 310 olvasót, akik 750 művet használtak. A könyvtár gyarapítására, annak ellenére, hogy előre meghatározott keretet erre a célra nem különítettek el, összesen 931 Ft-ot fordítottak, ebből 786 Ft-ért 124 német művet vásároltak, a többi pénzt feltehetően a két folyóirat-előfizetésre használták fel, melyek együttesen 286 füzetet tettek ki. A gyűjtemény 1885-ben így mindösszesen 2370 kötetet számlált. A kollekciónyelvi összetételén erősen érződik a császári sereghoz való kötődés, vagyis a németajkú olvasótábor szolgálata, hiszen az 1098 műből csupán 3 magyar és 9 francia

nyelvű volt. A tartalmi megoszlást tekintve a legnagyobb szak a történelem volt (620 szakkönyv 1121 kötetben), a természettudományból 49 mű 99 egysége állt rendelkezésre, az államtudományt 13 alkotás 19 tomusa képviselte, bölcsészettől 10 kiadvány összesen 21 egysége volt meg, a nyelvészeti érdeklődésűek (esetleg a nyelvtanulók) 6 mű 18 kötetét böngészhettek. Volt ezenkívül 5 enciklopédia együttesen 54 fizikai egységben, valamint 290 könyvben 129 közelebről meg nem határozott „vegyes tartalmú” nyomtatvány. A kisebb szépirodalmi kollekciót 266 irodalmi alkotás 746 kötete képezte.¹²

Maga az Első Magyar Katonai és Tudományos Egylet más területen is felvállalta hasonlóságát a bécsi társszervezettel, így saját füzetsorozatában követni ígérte az annak kiadványában alkalmazott szerkesztési elveket, de a lap szerkesztőjének szomorúan kellett elismernie, hogy „végre a bécsi egyletet segíeyezik a delegációk néhány ezer forinttal és a közös hadsereg főparancsnoka évenként 10.000 forinttal. A magyar egyletet eddig csak a szegény sorsú polgárok segíeyezték filléreikkel. A magyar hadtudomány a nagy urak mostoha gyermeke.”¹³ Így a szervezet fenntartása érdekében minden lehetőséget meg kellett ragadni a potenciális szponzorok megnyerésére. Erről tanúskodik az 1871. június 29-én közzétett Értesítés: „A 'Honvéd' szerkesztője politikai-katonai és drámai felolvasásokat tart Magyarország nagyobb városaiban a magyar katonai tudományos egylet megalapításának javára. Az első felolvasást Esztergom városában tartotta. A tiszta jövedelem 50 forintra ment, mely összeg az egylet megalapítására fog fordítatni. Esztergom lelkes közönségének rokonszenves magatartását, melylyel a nemzeti hadsereg felállításának, a honvédség kiegészítésének s tüzérséggel és műszaki csapatokkal ellátásának szükségét fogadta, a honvédügy nevében köszönjük. Völgyi derék színigazgató és jeles szintársasága a színházat és közreműködésüket díj nélkül ajánlották fel.”¹⁴

A Honvéd című lap végül Lukács József vonatkozó és hivatkozott cikke alapján 1874. június 30-ával¹⁵, az OSZK katalógusa adatközlése szerint július elején, a 8. évfolyam 26. számával¹⁶ megszűnt, a Katonai Tudományos Egylet, illetve az országban több helyen működő egyletek azonban tovább éltek, ügyük legfelsőbb szinten való képviselete a Honvédelmi Minisztériumban volt egészen a Nagy Háború éveig.¹⁷ A folyóirat tehát a hazai katonai, honvéd tudományos élet kezdetét jelentette, és ekkoriban a szaklap és a Magyar Katonai Tudományos Egylet holdudvarába tartoztak a honvédorvosok is, bár számukra a publikációs teret és a szaktudományos közélet színtereit részben a civil orvosi tudományos intézményrendszer biztosította. Mindazonáltal erős törekvés mutatkozott a Magyar Királyi Honvédség katonaeorvosainak szakmai szervezetben való összefogására is.

Az Osztrák-Magyar Monarchiában szolgáló katonaeorvosoknak két szaklapja volt. Elsőként a Militärrarzt¹⁸ indult meg a katonaegészségügy nemzetközi fórumaként mint a Wiener Medizinische Wochenschrift melléklapja 1867. január 2-ával, majd ezen kiadvány honvédségi testvére lett a Honvédorvos, alcímével „a

hazai katonai tudományos és társadalmi érdekeinek közlönye” 1888-tól. A Honvédorvos¹⁹ indulásától 1888. január 15-étől 1914-ig, megjelenésének első korszakában a Gyógyászat melléklapja volt, tehát a Militárorvoshoz hasonlóan formálisan, jogilag, szervezetileg nem kötődött a hadsereghez.

A Nagy Háború után a Monarchia felbomlásával a Honvédség kikerült a k. u. k. hadsereg „gyámkodása” alól, a közös haderő Magyarország területén maradt vagyona, intézményrendszere és személyi állománya de facto azonnal, de jure sok év alatt a Magyar Királyi Honvédség kötelékébe került. Közben több hosszabb-rövidebb ideig tartó társadalmi változás történt, és a Trianoni békediktátummal 1920-ban torzónak csonkított országnak időre volt szüksége sorai rendezéséhez; a lassan egységessé váló magyar nemzeti hadsereget pedig az országot ért károkon túl az előirt haderőcsökkentés úgyszintén sújtotta. Így a két világháború közötti korszakban el kellett telnie pár esztendőnek ahhoz, hogy a honvédségi, katonai és katonai tudományos élet újraindulhasson, melynek a szakmai központja az 1. számú honvéd helyőrségi kórház volt a budapesti Gyáli úton.

A helyzet tisztázására egy gondolat erejéig azonban érdemes kitérni a főváros többi katonai kórházára, hiszen ezek munkatársai – katonák és civilek – egyaránt részesei voltak a katonai tudományi közösségnek. A 18. századra visszanyúló története van az 1781-ben alapított mai Honvédkórháznak (1870 után a közös hadsereg 16. számú helyőrségi kórházának, amely a Magyar Királyi Honvédség hadrendjében a 2., a 8., majd a 10. számot viselte). Szintén II. József alapította a budai Garnisonsszpítalt, amely a 17. számon szolgálta a császári és királyi katonákat, 1918/1920 után pedig 3-as, 9-es, utóbb 11-es helyőrségi kórház néven jegyezték. Az 1898-ban megszervezett Gyáli úti 1. számú honvéd helyőrségi kórház eredendően is a magyar haderő kötelékéhez tartozott, itt jött létre 1901-ben a hazai katonai képzés intézménye, az úgynevezett Alkalmazóiskola és itt működött a Honvéd Közegészségügyi Intézet, valamint a Honvédorvosok Tudományos Egyesülete (HOTE) is. Ennek a párhuzamosan kórházként és tudományos műhelyként fungáló intézmény szakkönyvtárának részben egy korábbi, az 1850. december 9-én kelt 6784. számú császári hadügyminiszteri rendeletig visszavezethető hagyományai vannak, hiszen báró Anton Csorich von Monte Creto hadügyminiszter megfogalmazása szerint „kívánatos, hogy minden helyőrségi kórházban könyvtár alapíttassék, melyben a szükséges tudományos kézikönyvek és orvosi tankönyvek rendelkezésre állnak az alacsonyabb katonai rangokban szolgálók részére. Ennek biztosítására és a könyvtárak alapítására 100 Gulden, a következő években pedig az újonnan megjelent orvosi-sebészeti művek, szakfolyóiratok, oktatási anyagok, taneszközök és orvosi előírások megvásárlására évi 40 Gulden fordíttassék. A beszerzendő kiadványokat a hadsereg vezető katonai igazgatása határozza meg, a gyűjteményekről a kórházak vezető orvosa készí(t)sen jegyzéket.”²⁰ S e jogszabályban szentesített tradíció „folytatásaként” a csupán néhány éves kórház részére 1902. október 3-án báró Fejérváry Géza

honvédelmi miniszter 75673/V. számú körrendeletében a „fennálló honvéd orvosi könyvtár gyarapítására 600 korona, a m. kir. honvéd orvosi alkalmazó iskola céljaira [...] összesen 1200 korona évi átalány rendszeresítettik”.²¹

A HOTE története és a két világháború közötti időszak katonaeorvosi előzményei is a dualizmus koráig vezethetők vissza, még akkor is, ha eleinte a katonadoktorok nem is teljes egészében formális szabályok szerint kialakított keretek között teremtettek lehetőséget a szakmai diskurzusra. A császári sereg Pest-Budán állomásozó katonaeorvosai már 1869-től tartottak tudományos és szakmai, közéleti összejöveteleket, ezekből intézményesült a Katonaeorvosok Tudományos Egylete 1875-ben, amelyhez 1890-től a Honvédség doktorai is csatlakoztak²², amiben bizonyosan szerepe volt annak, hogy a Honvédorvos 1889-ben tudósított a Budapesti Helyőrségi Katonaeorvosok Tudományos Egyesületének 1889. évi június 24-én tartott üléséről.²³ Megjegyzendő, hogy a közös hadsereg katonaeorvosi egyesületének rendezvényei nem kaptak rendszeresen teret a folyóirat hasábjain, de magától értetődően a szakirodalmi szemlék és a hírek között gyakran olvashattak osztrák seregbeli tudós kollégáktól közleményeket a magyar honvédségi katonadoktorok. Természetesen az egyletnek szakkönyvtára is volt, ennek katalógusa 1900-ban jelent meg nyomtatásban.²⁴ A szakrendes jegyzékben csak elvétve találni magyar nyelvű kötetet, igaz egyébként sem jellemző az állományra, hogy több nyelven olvasó kutatók szolgálatára lenne. Érdekes adalékkal szolgál viszont, hogy a kiadvány utolsó fejezete a Budapesti Katonai Tudományos és Kaszinóegylet orvosi és katonaeorvosi vonatkozású tomosait is lajstromba veszi.

A budapesti Militärärztlicher Vereinről, illetve a magyar Királyi Honvédségen belüli katonaeorvosi egylet megalakulásáról dr. Frank Richárd vezértörzsorvos, a honvédorvosi tisztikar főnöke emlékezett meg a Honvédorvosban lehozott közleményében: „Tudjuk, hogy a világháború folyamán ennek a Tudományos Egyesületnek működése teljesen szünetelt [nem szünetelt azonban a tudományos élet a katonaeorvosok körében, bizonyíték erre a számos katonai egészségügyi és hadsebészeti szakmai rendezvényről szóló beszámoló, például a korabeli Orvosi hetilapban.] és ez a szünet folytatódott a Trianont követő évek bénultságában is. Csak 1922-ben, a nemzeti újjáébredés idején lett megint úrrá a lelkeken a tanulás, a továbbképzés ösztönös vágya, amely öntudatosá magasztosulva, elemi erővel kikényszerítette a trianoni bénultság idejére is a szellemi élet szabad megnyilvánulásait. Így megszületett, illetőleg önálló keretben megkezdte munkálkodását a HOTE” első elnöke, dr. Czékus Miklós orvos-tábornok vezetésével.²⁵

A Honvédorvosok Tudományos Egyesülete 1924. október 7-ével kezdte meg tevékenységét²⁶, a szerveződések legelső éveiről azonban viszonylag kevés információ áll rendelkezésre. Fontos azonban, hogy az 1930-as alapszabály-módosításkor azt is elfogadták, hogy a magyar hadsereg orvosai mellett a katonagyógyászok is csatlakozhatnak a szakmai egyletnek és azon belül külön szakosztályt alkothat-

nak.²⁷ Az 1930-ban elfogadott új alapszabály szerint a HOTE célja „a honvéd egészségügy tudományos fejlesztése”, melynek érdekében „a szakosztályok tudományos működésüket külön szaküléseken fejtik ki, azonban az egyesület minden tagja bármely szakülésen részt vehet. Általános érdekű honvéd-egészségügyi témák tárgyalására együttes tudományos ülés is tartható, melyet az egyesület elnöke [a honvédorvosi kar mindenkori főnöke] vezet. A tudományos szakülések helye – amíg az egyesületnek saját helyisége nincsen – valamely budapesti honvédkórház [például a mai Honvédkórház²⁸] e célra rendelkezésre bocsátott alkalmas helyisége.²⁹ A HOTE szervezeti stabilizálódását, szakmai és tudományos erejének növekedését mutatja, hogy 1929 áprilisában újraindult a Nagy Háború viharai és papírhíánya által elsodort szakfolyóirat, a Honvédorvos, amely azonban ekkor már formálisan is a Magyar Királyi Honvédséghez, közvetlenül pedig a Honvédorvosok Tudományos Egyesületéhez kötődött. A lap megindításában elévülhetetlen érdemeket szerzett dr. Ajkay Zoltán vezértörzsorvos, aki ekkoriban lett a honvédorvosi kar főnöke.³⁰

A Honvédorvos legelső számában tudósít az 1928. november 6-ai, immáron ötödik közgyűlésről; és nem csupán az akkor megválasztott vezetőség összetétele olvasható a beszámolóban (dr. Barcsay Kálmán és dr. Ajkay Zoltán vezértörzsorvosok és dr. Bartók József 1. oszt. főtörzsorvos, dr. Rasch [utóbb: Rassay] Rudolf II. o. főtörzsorvos, dr. Krall [utóbb: Krassay] Antal ezredorvos, dr. Jankó Béla I. o. főtörzsorvos és dr. Leitner Ferenc ezredorvos), hanem az úgyszintén kiderül, hogy a szervezet saját egyleti könyvtárral rendelkezett, melynek kezelője dr. Franz Géza törzsorvos, aki 1928-ban a gyűjteményt 27 kiadvánnyal gyarapította.³¹ A HOTE könyvtárosáról katonai anyakönyve alapján tudható, hogy 1889-ben született a Torontál vármegyei Mokrinban, 1913-tól volt katonaezredorvos és a II. világháborúig jelentős karriert futott be, 1929 és 1944 között a Honvédorvos felelős szerkesztője volt, 1935-ben egyetemi magántanári címet szerzett, utolsó beosztásában orvos vezérőrnagyi rangban a honvédorvosi tisztikar főnökeként szolgált. A háborúban hadifogságba esett, majd 1948. szeptember 24-ei keltezéssel „nyugatosként” „a tényleges szolgálatból – mindennemű ellátási vagy szolgálat alapján támasztható egyéb igény kizárásával – [elbocsátották], mert szolgálatával járó (hivatali) működése az ország demokratikus szellemű újjáalakítását tevőlegesen nem szolgálja”³².

Franz doktor gondoskodásának köszönhetően 1929 tavaszán a szakkönyvtár 466 kötetre szaporodott: az ekkoriban jellemző gyarapítási mód azonban inkább az ajándékozás volt, az adományozók összesen 128 kötetet ajánlottak fel, vétel útján csak egyetlen mű került a kollekcióba³³, és százhusz pengő értékben „idegen katonaezredorvosi folyóiratok költségeit a honvédorvosi tisztikar főnöke a rendelkezésre álló átalányból fedezte, a honvédorvosok továbbképzését elősegítendő.”³⁴

A HOTE választmánya előtt Franz Géza 1930. október 28-án tett javaslatot a könyvtár katalógusának kiadására, valamint „különböző könyvek, compendiumok

beszerzését határozta el a választmány úgy az orvosi, mint a gyógyszerészi szakosztály részére.” A VIII. rendes közgyűlés előtt tett jelentésből ismeretes, hogy a könyvtár állománya ekkor 468 könyv, és a közgyűlés a katalógus kiadására ötven, a javaslatban felvetett kiadványokra pedig háromszáz pengőt szavazott meg. A szakosztályok igényeit 1930. december 31-éig várták, a beszerzések ügyében pedig az egyesületi titkárból, pénztárosból és természetesen a könyvtárosból álló bizottság járt el. A HOTE könyves vonatkozásainak további érdekes momentuma az, hogy ugyanekkor a tagság arról is döntött, hogy testületileg belépnek a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulatba.³⁵

Az 1931. október 27-én tartott IX. rendes közgyűlés résztvevői az éves beszámoló között az Egyesületi Könyvtárról az alábbi tájékoztatást kapták: a gyűjtemény 1930-ban vétel útján összesen két művel gyarapodott, ajándékként 45, az Orvosi Könyvkiadó Társulat „tagjáruléka”-ként 5 kiadvány került a könyvtár birtokába, így az már 520 művet számlált. A bibliotéka az egyesületi kiadvány, a Honvédorvos révén pedig 23 szaklap szerkesztőségével állt cserekapcsolatban; a folyóirat kiterjedt és nemzetközi kapcsolatrendszeré miatt közöltek a szerkesztők német, olasz, francia és angol nyelvű tartalmi összefoglalókat, később legalább címfordításokat is – igaz csak – 1937-től. A szakfolyóirat és az egyesület szakkönyvtárának ezen szakmai kapcsolata tudományszervezési és könyvtártudományi szempontból egyaránt magától értetődő, a HOTE és a Honvédorvos esetében azonban azzal is indokolható, hogy maga Franz Géza doktor jegyezte felelős szerkesztőként a teljes két világháború közötti korszakban a periodikumot. A közgyűlésen a könyvtáros a tagság hozzájárulását kérte F. Keysser Die Elektrochirurgie című munkájának megvásárlásához, illetve bejelentette, hogy a nyomtatott katalógus elkészült és rövidesen szétküldi a tagoknak.³⁶ Az egyesület a Honvédorvos következő számában rövid közleményben is hirdette a jegyzék megjelenését: „A Honvédorvosok Tudományos Egyesületének könyvtárjegyzéke elkészült s majd minden állomás-orvosfőnök rendelkezésére bocsájtattott. Bajtársainknak a tartalomjegyzékhez csatolt útmutatás szerint a könyvek, folyóiratok rendelkezésére állanak. Akik ilyen könyvtárjegyzékhez nem juthatnak, forduljanak a HOTE könyvtárosához (dr. Franz Géza törzsorvos, Budapest, IX. Gyáli-út 17.)”³⁷ Egy esztendővel később, a HOTE XII. választmányi ülésén, 1933. október 11-én a könyvtáros arról tájékoztatta a vezetőséget, hogy a könyvtár ekkor már 544 kiadványt foglalt magában, gyarapodása az évben 11 volt, a Honvédelmi Minisztérium segítségével járattott külföldi szakfolyóiratok közül pedig az angol, a francia és az olasz periodikumok sajnálatosan csak késéssel érkeznek meg. A gyűjtemény ekkor a Gyáli úti katonai kórházban működő Közegészségügyi Intézet helyiségeiben működött; Franz doktor buzdította a tagságot a könyvtár használatára, amely a következő esztendőre 130 pengő gyarapítási keretet kapott.³⁸

Az 1934. november 23-ai XII. rendes évi közgyűlésen az éppen betegség miatt távollévő könyvtáros helyett dr. Krassay Antal ezredorvos olvasta fel az egyle-

ti könyvtár beszámolóját, mely szerint a dokumentumállomány a tagság ajándékaiból 145 művel szaporodott, és az időközben megnövekedett könyvtárról 1935 januárjában kiegészítő könyvjegyzék közzétételét és minden helyőrségnek megküldését tervezik. A közgyűlés a következő esztendőre ismételten 130 pengő gyarapítási keretet szavazott meg.³⁹ A XIII. rendes közgyűlésen (1935. október 29-én) Franz Géza 2. osztályú főorzsorvos a könyvtárosi beszámolóban a korábban beígért gyarapodási jegyzékről még mindig jövő időben beszélt, jelentéséből azonban az is megtudható, hogy ekkor a bibliotékában már 816 mű állt rendelkezésre, a növekedés pedig három tagtárs donációinak köszönhető: dr. Zimányi Vidor törzsorvos 1, dr. Lippay Artúr törzsorvos 55 és dr. Tirczka Kolos ezredorvos 17 művet adományozott, a többi 28 kötetet a gyarapítási keret terhére vásárolta meg a Honvédorvosok Tudományos Egyesülete.⁴⁰

Az egyesületi könyvtár ügye láthatólag fontos volt a vezetőség és a közgyűlések számára, a 15. választmányi ülésen vitéz dr. Ordódy Sándor elnök „ismertette azon évek óta több oldalról megnyilvánult óhaját, hogy központi fekvésű, olvasóterem rendeztessék be, ahol az eddig nehezen hozzáférhető külföldi szakfolyóiratok a tagok rendelkezésére állanának. A kérdés megoldásának jelenleg is igen nagy, főképpen anyagi természetű nehézségei vannak, de remélhetőleg sikerülni fog a tagok ezen régi kívánságát belátható időn belül teljesíteni.” A külföldi folyóiratok ügyében pedig a honvédorvosi tisztikar főnöke ígéretet tett, hogy a Nemzetközi Katonaorvosi Kongresszusok hivatalos lapja, a Bulletin International des Services de Santé des Armées de Terre, de Mer et de l’Air⁴¹ újra legalább minden katona-egészségügyi intézményben megtalálható lesz.⁴² De nem csupán az elnöki szavakból érzékelhető a szakkönyvtár ügyének kiemelt volta, hanem a 14. rendes közgyűlésen, 1936. november 10-én elhangzott könyvtárosi jelentésben ismertett eredmények is magukért beszélnek. Hiszen a bibliotéka gyűjteménye az előző évi 816 műről 1936 novemberére már 2116 tudományos kiadványra növekedett, ami részben adományoknak, részben szervezeti átalakításnak köszönhető volt. A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat három szakkönyvet adott „illetménykötetként”, szakfolyóiratokban megjelent könyvismertetésekért öt, vásárlás útján nyolc, dr. Lippay Artúr törzsorvos ajándékként 11 munka érkezett a könyvtárhoz, ezerháromszáz kötet pedig az úgynevezett központi, a helyőrségi kórházban lévő Honvéd Orvosi Könyvtár integrálásával került a HOTE tulajdonába. Franz doktor javasolja, hogy „a közgyűlés köszönetét fejezze ki vitéz dr. Csukás Béla 1. osztályú főorzsorvosnak a [Gyáli úti] kórházi orvosi könyvtár műveinek átadása, valamint 2 könyvtárszoba átengedéséért”, továbbá buzdította a tagságot a könyvtár támogatására, adományokra, illetve bejelentette, hogy a szakrendes katalógus is elkészült. Az 1937. évre a könyvtár gyarapítására 150 pengőt szavazott meg a szervezet.⁴³

A HOTE 1937. november 4-ei 17. választmányi ülésén a könyvtáros, Franz Géza 2. osztályú főorzsorvos már egyetemi magántanári titulussal jegyzi beszá-

molóját, amelyben újra a gyűjtemény fejlődéséről tudósít, ekkor a téka 96 kiadvánnyal gyarapodva 2212 kötetesre növekedett. A Vöröskereszt Egyesület dísztermében megrendezett közgyűlésen pedig a tagság arról is tájékoztatást kapott, hogy az újabb nyomtatott katalógus ekkor már nyomdában volt. Ezen közgyűlés alkalmával Franz doktor a Honvédorvos felelős szerkesztői posztja mellé elnyerte a HOTE főtitkári tisztségét, így a könyvtár gondozását dr. Krassay Antal ezredorvosra bízta⁴⁴, aki a Honvédorvos teljes második korszakában a folyóirat kiadóhivatalát vezette. Krassay (1933-ig Krall) Antal doktor 1896-ban Temesvárott született, katonarvosai szolgálatát 1923-ban kezdte.⁴⁵

A Honvédorvosok Tudományos Egyesületének tevékenységét az 1938-as esztendőben leginkább – az egyre határozottabban és nyíltabban militarizálódó országban – az április 28. és 30. között megtartott Első Magyar Sportorvosi Kongresszus és Kiállítás töltötte ki.⁴⁶ Ám ez nem jelentette azt, hogy a II. világháborúhoz közeledve a katonarvos-tudomány művelése háttérbe szorult volna; az 1939. január 16-án tartott közgyűlés elnöki megnyitójában dr. Frank Richárd vezértörzsorvos közvetve az egyleti könyvtár használatára is buzdította a szervezet tagjait: „Végül felszólítom honvédorvos bajtársaimat, hogy kísérjék állandó figyelemmel a külföldi katonai irodalmat is, és foglalkozzanak katonarvososi szempontból minden olyan, a szervezetet érhető traumás behatással, amely még nem jelentkezik az irodalomban...”.⁴⁷ Ugyanekkor a választmány a könyvtárostól arról értesülhetett, hogy a gyűjtemény fejlődése folyamatos, ekkor 2318 szakkönyvből választhattak a tudós honvédorvosok, és a kollekció további gyarapítására, az idézett elnöki célkitűzésnek, „feladatszabásnak” megfelelni kívánva újra százötven pengő támogatást szavaztak meg. A közgyűlésen azonban dr. Lippay Artúr főtörzsorvos a keret kétszeresére emelését javasolta; ekkor végül dr. Krassay Antal könyvtáros „ügybuzgó működéséért köszönetet”, a könyvtár pedig kétszáz pengőt kapott. A tagság azonban dr. Telbisz Antal ezredorvos felvetésére „Könyvalapot” is jóváhagyott, a felajánló a saját könyvének (Harcgázbetegségek kór- és gyógytana) eladásából befolyó összeget újabb egyesületi szakkiadványok közzétételének támogatására ajánlotta fel. És még másik „könyves” határozatot is hozott e közgyűlés: a Felvidék visszacsatolásával újra a Magyar Királyi Honvédség kötelékébe került a kassai helyőrségi kórház, melynek orvosi tudományos könyvtára megteremtésére újabb kétszáz pengő elkülönítését, valamint a HOTE egyleti bibliotékájában duplum példányban meglévő magyar szakfolyóiratok átadását szintén elhatározták.⁴⁸ A november 6-ai választmányi ülésen és a 7-ei közgyűlésen Krassay doktor a könyvtárban mindösszesen 18 új kötetről számolt be, de sikerrel kér a felvidéki helyőrségi orvosok megsegítésére, az Orvosképzés című folyóirat és szakkönyvek részükre történő megvásárlására, illetve könyvállványokra együttesen ötszáz pengőt.⁴⁹

Az 1940-es Honvédorvos csak a HOTE szaküléseiről tett közzé összefoglalókat, a választmányi üléséről, illetve a közgyűlésről nem adott hírt. Az 1941. janu-

ár 13-án tartott 23. választmányi ülés jegyzőkönyvkivonata azonban megjelent a folyóirat hasábjain. Ebből az tudható meg, hogy – a háborús évek ellenére, és a hadiorvoslás iránti megnövekedett figyelem miatt – a könyvtáros, dr. Krassay Antal törzsorvos az Egyesületi Könyvtár jelentős gyarapodásáról adott számot. A gyűjtemény ekkor 2677 művet foglalt magába; a szaklapok beszerzésére kétszáznyolcvan, szakkönyvekre pedig háromszáz pengős keretet a választmány ajánlására a tagság úgyszintén jóváhagyta. A Magyar Királyi Honvédséghez „újonnan” csatlakozott felvidéki katonai kórházak számára az Orvosképzés című szakfolyóirat példányainak szétosztásáról is döntés született. Erdély visszacsatolása feletti örömeiben és hivatásbeli felelősségérzettől vezérelve a kolozsvári helyőrségi kórház támogatására a HOTE könyvtárának duplumait és kétszáz, a marosvásárhelyi, besztercei és szatmárnémeti csapatkórházak részére pedig száz-száz pengőt ajánlott fel „nagy lelkesedéssel” az Egyesület tagsága. A közgyűlés abban a kérdésben is határozatot hozott, hogy a Telbisz-féle „könyvalap”-ból Almássy-Lippay Artúr Hadisebészet című monográfiáját adják ki a katonaorvosok szakmai támogatására.⁵⁰ Érdemes megjegyezni, hogy a szervezet könyvkiadói tevékenysége a II. világháború alatt megmaradt.⁵¹ A következő háborús esztendőben az Egyesület Könyvtárába mintegy száz új kiadvány érkezett, így könyvállománya az 1942. január 19-ei választmányi ülés jegyzőkönyve szerint 2766 műből állt. Dr. Krassay egyleti könyvtáros könyvek és folyóiratok vásárlására háromszáz-háromszáz pengőt használhatott fel, illetve azon panasza is meghallgatásra talált, hogy a gyűjtemény elhelyezése nem megfelelő, ígéretet kapott a helyzet megoldására. A közgyűlésen (1942. január 22.) azonban az utóbbi kérdésben nem történt előrelépés.⁵² Az 1943-as év egyesületi tervein már érződik a háború kedvezőtlen gazdasági hatása, a választmány 1943. január 13-ai 25. ülésén, illetve másnap a 21. rendes közgyűlésén a tagdíjak duplájára emelését határozták el, és a könyvtár állománya egy esztendő alatt csupán 12 növekménnyel 2778 szakkönyvre nőtt, és a jövőben „könyvek beszerzését az Egyesület nehéz anyagi helyzetére tekintettel nem javasol[t]a”, folyóiratok előfizetésére háromszáz pengőt engedélyezett.⁵³ A könyvtárban 1944. február 22-én, a HOTE választmányi ülésének napján 2803 mű állt a honvédorvosi kar rendelkezésére, könyvvásárlás ismét nem került szóba, de a folyóiratokra a választmány és a közgyűlés is négyszáz pengőt szánt a könyvtáros javaslatára. További könyvtári vonatkozású indítványokat úgyszintén megfogalmaztak a tanácskozáson: az Ifjúság Orvosa című szakfolyóiratot és a Magyar Kórházat a honvéd egészségügyi intézmények részére tervezték előfizetni háromszáz, illetve kétezer pengőből. Másnap a közgyűlés mindezeket megszavazta.⁵⁴

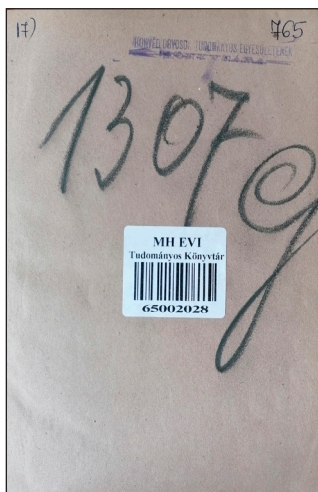
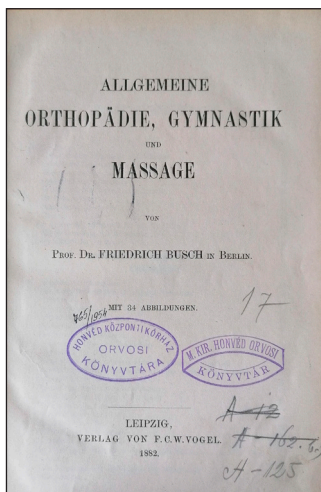
Az 1944-es év már egyre nehezebb helyzetbe hozta a katonaorvosi szakmai infrastruktúra elemeit. A Honvédorvos 1944. március-áprilisi száma a Közérdeklő hírek rovatban publikálta az alábbi közleményt: „A f. évi április 3-án lezajlott angolszász terrortámadás alkalmával a lapunk szerkesztősége és kiadóhivatalának

elhelyezéséről is szolgáló Honvéd Közegészségügyi Intézet épülete telitalálatot kapott. A szükségessé vált átköltözés folytán szerkesztőségünk és kiadóhivatalunk új címe: Budapest, XIV. kerület, Szent Domonkos [ma Cházár András⁵⁵] utca 8.”⁵⁶ Maga a folyóirat még egy lapszámot ért meg, a 16. évfolyam 5-6. száma jelent meg utoljára 1944. május-június keltezéssel. A Honvédorvosok Tudományos Egyesületének és a HOTE könyvtárának (illetve a Honvéd Közegészségügyi Intézetnek is) otthont adó Magyar Királyi Budapesti 1. Honvéd Helyőrségi Kórház nyugatra menekítették, így az 1944-1945-ben a bajorországi Neuburg an der Donauban, illetve Dillingen an der Donauban működött⁵⁷, a főváros ostroma után pedig az ingatlan több évre szovjet katonai használatban maradt. A II. világháború lezárása után tehát a budapesti katonai kórházak közül csak a Róbert Károly körúti, a mai Honvédkórház működött 1945. június 5-étől Budapesti 1. számú Helyőrségi Kórház néven⁵⁸. „A volt 1. sz. honvéd helyőrségi kórház /Bp. Gyáli út 17./ jelenleg orosz katonai megszállás alatt. /Élelmező raktár/. A volt 11. sz. honvéd helyőrségi kórház /Bp. Gömbös Gyula út [ma Alkotás utca] 25./ és a Tiszti kórház kapui zárva vannak. A kapun belül egy magyar rendőrőrszem teljesít szolgálatot, aki szemrevételezéskor jelentette, hogy a szovjet parancsnokság szigorú parancsára az épületekbe senki nem mehet be, azokkal a szovjet pság [parancsnokság] rendelkezik. A budakeszii József fhg. [főherceg] Szanatórium-ban szovjet hadikórház van elhelyezve” – olvasható dr. Bokor Győző, kórházparancsnok 1945. július 14-ei keltezésű jelentésében.⁵⁹ Az egyre inkább balra tolódó politika pedig magát az egyesületet miniszteri rendelettel szüntette meg 1947. február 17-én.⁶⁰

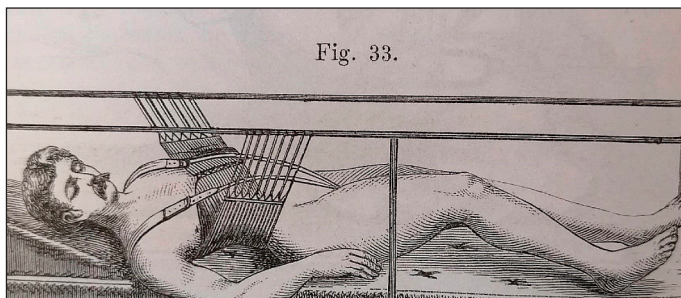
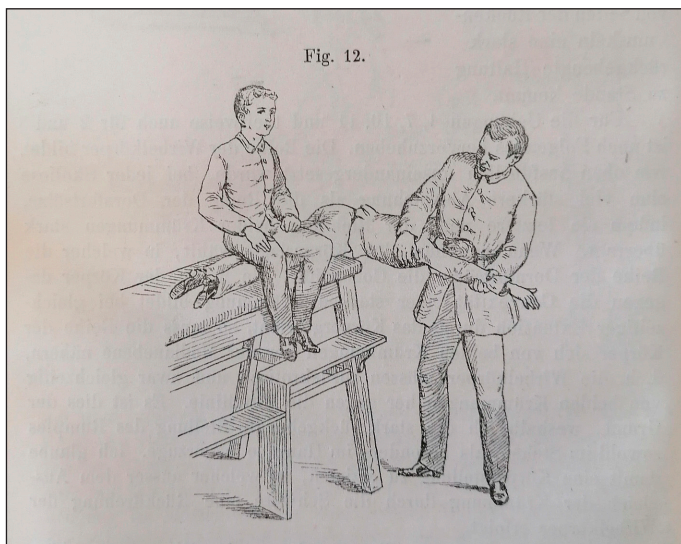
Az egyesületi könyvtár további históriájáról konkrét adatokat nem találtam, az azonban bizonyos, hogy a gyűjtemény részben szétszóródhatott, ahogyan a mai Honvédkórház korábban meglévő szakkönyvtára is erre a sorsra jutott, részben pedig más katonai orvosi bibliotékák, például a Magyar Honvédség Egészségügyi Központ Tudományos Könyvtára állományába került.

Közülük érdekes könyvtártörténeti adalékokkal szolgál például Friedrich Busch berlini orvosprofesszor Allgemeine Orthopädie, Gymnastik und Massage című szakkönyve⁶¹, amely a katonai orvosi rehabilitáció számára is hasznos ismereteket tartalmaz. A kötet a tulajdonbélyegzők tanúsága szerint a Magyar Királyi Honvéd Orvosi Könyvtár állományából került a HOTE gyűjteményébe a két bibliotéka integrációjával, onnan pedig a Magyar Honvédség Egészségügyi Központ Tudományos Könyvtárának jogelődjébe, ahol 1954-ben vette állományba akkori kollégánk.

A munka azonban orvostörténetileg szintén figyelemre méltó, a következő oldal harmadik és negyedik ábrája jól illusztrálja a XIX. század végi ortopédia módszereit.

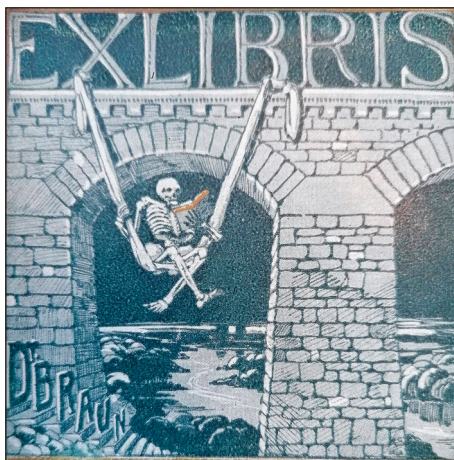

Friedrich Busch Allgemeine Orthopädie, Gymnastik und Massage című könyvének tulajdonbélyegzői

19. század végi ortopédiai módszerek ábrázolása

Az Magyar Honvédség Egészségügyi Központ Tudományos Könyvtárának – többek között – érdekes sorsú muzeális kötete a Borchard – Schmieden szerzőpárostól származó *Lehrbuch der Kriegschirurgie*⁶², amelyben a HOTE és a Honvédkórház könyvtári bélyegzője mellett míves ex libris is látható. A könyvjegy tanúsága szerint a tábori sebészeti tankönyv dr. Braun Gyula tulajdonát képezte, aki 1877-ben született⁶³ a Nagy Háborúban ezredorvosként szolgált⁶⁴. Budapest Főváros Levéltára iratanyaga szerint Braun doktor 1917-ben végrendeletet készített.⁶⁵

A Magyar Honvédség Egészségügyi Központ Tudományos Könyvtára megbecsült szakmatörténeti relikviaként őrzi a két világháború közötti katonaeorvos-tudomány és tudományos közéleti fórum könyveit, amelyek tulajdonbélyegzői számos könyvtár és névváltozat megörökítésével emlékeztetnek a Honvédorvosok Tudományos Egyesületére, tudós katonaeorvosaira, köztük a két könyvtárosra, Franz Géza és Krassay Antal doktorokra, valamint a könyvek kalandos sorsára. *Habent sua fata libelli...*

Jegyzetek

1. Lukács József: *Katonai hírlapok a Magyar Honvédség megalakításától a világháború kitöréséig*. = Magyar Könyvszemle, 66. évf. 3. foly. 1942. 3. sz. 291. p. https://epa.oszk.hu/00000/00021/00210/pdf/MKSZ_EPA00021_1942_66_03_290-300.pdf (2020.08.15.)
2. Vö. A Honvéd, 1. évf. 1. szám. lapfeje
3. Bethlen Olivér: *Az olvasóboz*. = A Honvéd, 1. évf. 1867. 1. sz. augusztus 5. 1. p.
4. *Első magyar katonai tudományos egyesület*. = A Honvéd, 5. évf. 1871. január 12. 5. p.
5. *Uo.*
6. Sztráva Miklós: *Háborúra béke idején készülj és tanulj!!*. = Képes Harczi Világ: magyar altisztek s közharcosok számára mulatva oktató olvasmány: (A Honvéd melléklapja), 2. évf. 1871. 10. sz. március 9. [39]. p.

7. Sztráva Miklós: *A katonai tudományos egyeslet létrehozásához*. = A Honvéd, 5. évf. 1871. 10. sz. március 9. [39]. p.
8. Papp Ferenc: *A tiszti kaszinók története a két világháború között*. Doktori (PhD) értekezés. Budapest, 2014. 19. p. http://archiv.inu-nke.hu/uploads/media_items/papp-ferenc-ertesdes.original.pdf (2020.08.15.)
9. György Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. Budapest, Athenaeum, 1886. 344–345. p.
10. *Über Ziel und Aufgabe militär-wissenschaftlicher Vereine*. = Organ des Wiener Militär-wissenschaftlichen Vereines, 1874. 121. p.
11. Vö. *Geschäftsordnung für den Ausschuss des Wiener Militär-wissenschaftlichen Vereines*. = Organ des Wiener Militär-wissenschaftlichen Vereines, 1870. 98–99. p.
12. György Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. Budapest, Athenaeum, 1886. 344–345. p., 366–367. p.
13. *A bécsi és a magyar katonai tudományos egyeslet*. = A Honvéd, 5. évf. 1871. 16. sz. április 20. [63]. p.
14. *Értesítés a m. katonai tudományos egyeslet tagjaihoz*. = A Honvéd, 5. évf. 1871. 26. sz. június 29. [103]. p.
15. Lukács József: *i. m.*, uo.
16. Vö. az OSZK katalógusát: <http://nektar.oszk.hu/hu/manifestation/956904> (2020.07.14.)
17. *Budapesti cím- és lakásjegyzék. 1914*. Budapest, Franklin-Társulat, 1914. 329–330. p.; Ua. 1916. 339. p.
18. *Der Militärarzt. Internationales Organ für das gesammte Sanitätswesen der Armeen*, utóbb: Zeitschrift für das gesammten Sanitätswesen der Armeen. Jg. 1–52. (1867–1918).
19. A kiadvány történetével kapcsolatban vö. Verseghi Mária: *A „Honvédorvos” 1888–1914*. = Honvédorvos, 36. évf. 1984. 1. sz. január–március 5–23. p.; Pogányné Rózsa Gabriella: *A Honvédorvostól a Honvédorvosig. Jubileumi visszatekintés az egyetlen magyar katonai orvosi szakfolyóirat 130. évére*. = Orvosi Könyvtárak, 15. évf. 2018. 4. sz. 15–34. p. <http://www.szszbmk.hu/konyvtar/folyoiratok/orvosi-konyvtarak>
20. *Circular-Verordnung des Kriegsministers v. 9. Dec. 1850. D. 6784*. = Vierteljahrsschrift für die praktische heilkunde, 1851. 3. Hauptteil. 42. p.
21. 75673/V. sz. *Körrendelet*. = Rendeleti Közlöny, 1902. október 12. 209. p.
22. *Egyesületünk eredete...* = Honvédorvos, 1. évf. 1929. április 1. sz. 15. p.
23. *A Budapesti helyőrségi Katona-orvosok tudományos egyesületének 1889. évi június 24-én tartott ülése*. = A Honvédorvos, 1889. 63–64. p.
24. *Catalog der Bibliothek des Militär-ärztlichen Vereines in Budapest*. Budapest, Kertész, 1900.
25. Frank Richárd: *Elnöki megnyitó beszéd. A Honvédorvosok Tudományos Egyesületének 1939. január hó 16-án megtartott közgyűlésén*. = Honvédorvos, 1939. 3. p.
26. *Egyesületünk eredete*. = Honvédorvos, 1. évf. 1929. április 1. sz. 15. p.
27. Honvédorvos, 1929/1930. 244–245. p., Pethe Ferenc: *A HOTE 1930. március 11-én tartott 7-ik rendkívüli közgyűlése*. = Honvédorvos, 1929/1931. 275. p.
28. *Egyesületi hírek*. = Honvédorvos, 1930. 143. p.
29. Pethe Ferenc: *A HOTE 1930. március 11-én tartott 7-ik rendkívüli közgyűlése*. = Honvédorvos, 1929/1931. 275–276. p.
30. Honvédorvos, 1929/1930. 244–245. p.
31. Honvédorvos, 1929/1930. 15. p.
32. Vö. Dr. Franz Géza személyi anyaga. HL. AKVI 1890/897.
33. Honvédorvos, 1929/1930. 244–245. p.
34. Honvédorvos, 1929/1930. 272. p.
35. *Egyesületi ügyek*. = Honvédorvos, 1930. 166–167. p.

36. *Egyesületi ügyek.* = Honvédorvos, 1931. 235. p.
37. *A Honvédorvosok Tudományos Egyesületének könyvtárjegyzéke.* = Honvédorvos, 1931. 248. p.
38. *Egyesületi ügyek.* = Honvédorvos, 1933. 215. p.
39. *Egyesületi ügyek.* = Honvédorvos, 1934. 241-242. p.
40. *Egyesületi ügyek.* = Honvédorvos, 1935. 266. p.
41. A periodikum a Liège-i székhelyű Office International de Documentation de Médecine Militaire szakfolyóirata volt 1928 és 1957 között.
42. *Egyesületi ügyek.* = Honvédorvos, 1936. 241. p.
43. *Egyesületi ügyek.* = Honvédorvos, 1936. 242. p.
44. *Egyesületi ügyek.* = Honvédorvos, 1937. 206-208. p.
45. Vö. Dr. Krassay Antal személyi anyaga. HL. AKVI 1894/2674.
46. Vö. *Egyesületi Ügyek.* = Honvédorvos, 1938. 122. p.; Az Első Magyar Sportorvosi Kongresszus és Kiállítás 1938 / rend. a Honvédorvosok Tudományos Egyesülete ; előszóval ellátta Frank Richárd. Budapest, HOTE, 1940.
47. Frank Richárd: *Elnöki megnyitó beszéd. A Honvédorvosok Tudományos Egyesületének 1939. január hó 16-án megtartott közgyűlésén.* = Honvédorvos, 1939. 312. p.
48. *Egyesületi ügyek.* = Honvédorvos, 1939. 28-30. p.
49. *Egyesületi hírek.* = Honvédorvos, 1939. 220-221. p.
50. *Egyesületi ügyek.* = Honvédorvos, 1941. 25-28. p.
51. *Egyesületi ügyek.* = Honvédorvos, 1942. 52-53. p.
52. *Egyesületi ügyek.* = Honvédorvos, 1942. 50., 52. p.
53. *Egyesületi ügyek.* = Honvédorvos, 1943. 44-45. p.
54. *Egyesületi ügyek.* = Honvédorvos, 1944. 44-46. p.
55. *Budapest teljes utcanévlexikona.* Budapest, Dinasztia : Gemini Budapest, 1998. 360. p.
56. *Közérdeklő hírek.* = Honvédorvos, 1944. 92. p.
57. Szijj Jolán (szerk.): *Fond- és állagjegyzék. A Hadiörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok.* 2. kiad. Budapest, Retit Real, 2002. 182. p.
58. 6/kt.1945. Bp., 1945. jún. 2. Hadtörténelmi Levéltár. X. 5. HKKK. 1945.
59. 86/kt. 1945. Bp., 1945. júl. 14. HL. X. 5. HKKK. 1945.
60. Vö. Budapest Főváros Levéltára. Budapest Egyesületei. <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/55199/?list=eyJxdWVyeSI6ICJclkhvbnZcdTAwZTlkbnJ2b3NvayBUdWRvbVx1MDBBIMW55b3MgRWd5ZXNcdTAwZmNsZXRIXClifQ> (2020.07.22.)
61. *Handbuch der allgemeinen Therapie.* 2. Bd. 2. th., Allgemeine Orthopädie, Gymnastik und Massage / Fiedrich Busch. Leipzig, Vogel, 1882.
62. Borchard, August – Schmieden, Victor: *Lehrbuch der Kriegschirurgie.* Leipzig, Barth, 1917.
63. Rendeleti Közlöny. 1912. január 8. 10. p.
64. *A Magyar Királyi Csendőrség névkönyve 1917. évre.* Budapest, Pallas, 1917. 442. p., 511. p. ; *A Magyar Királyi Csendőrség névkönyve 1918. évre.* Budapest, Pallas, 1918. 550. p., 623. p.
65. Vö. HU BFL - VII.203 - 1917 - 0755.